

ΟΙ ΑΣΕΒΕΙΕΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ

καλλιεργοῦμε με ἡδονὴ τὴν ἱστορικὴ ἀνακρίβεια...

«Πρῶτο χρέος ἔχει ἡ ἱστορία, πού εἶναι ὁ κριτὴς τοῦ κόσμου, νὰ ἀποβάλλει τὸν σεβασμό». Τὰ λόγια εἶναι τοῦ Michelet καὶ τὰ θύμισε, πάλι, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα κείμενά του, ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς.

Τὸ ὅτι τὰ θύμισε εἶναι τὸ ἓνα. Τοῦ ἄρесе, πάντα, τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, καὶ εἶταν μέσα στὶς τεχνικὲς του, ὅχι νὰ διανοίξει ἀλλὰ νὰ ἐνισχύει τὰ κείμενά του με παραθέματα. Κι αὐτὸ ὅχι γιὰ νὰ ἐντυπωσιάσει τὸ κοινὸ του με τὴν εὐρύτητα τῶν γνώσεων καὶ τῶν ἀναγνώσεών του — αὐτὴ τὴν κακὴ συνήθεια καὶ ἂν ποτὲ τὴν εἶχε, τὴν εἶχε ἐγκαταλείψει πολὺ νωρὶς—, ἀλλὰ γιὰ τὴν θεωροῦσε, φαίνεται, χρήσιμο, καὶ ἀποτελεσματικὸ, νὰ καλύπτει, καὶ με τὸ κύρος μιᾶς αὐθεντίας, τοὺς δικούς του νεωτερισμούς.

Θὰ ἀνοίξω, ἐδῶ, μιὰ πρώτη παρένθεση, γιὰ νὰ πῶ ὅτι θὰ εἶταν χρήσιμο καὶ ἐνδιαφέρον νὰ δημοσιευτοῦν, κάποτε, τὰ δύο, τουλάχιστον, μεγάλα τετράδια πού ὁ Κωνσταντῖνος Δημαρᾶς εἶχε, πάντα, κοντὰ του καὶ στὰ ὁποῖα, ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια, κατέγραφε, συστηματικά, κείμενα πού εἶχαν ἐλκύσει τὸ ἐνδιαφέρον του: τὰ προσωπικά του quotation-books. Ἡ δημοσίευσή τους θὰ εἶταν ἀποκαλυπτικὴ καὶ γιὰ τὴν ψυχογραφία του ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνίχνευση κάποιων καίριων πηγῶν τῆς ἔμπνευσῆς του, πού συντέλεσαν στὴ διαμόρφωση τῆς διεισδυτικῆς ἱστοριογραφικῆς του συνείδησης.

Ἡ χρῆση τῆς αὐθεντίας γιὰ σκοποὺς ἀνατρεπτικοὺς ὑπῆρξε, πάντα, μιὰ ἀπὸ τίς συναρπαστικότερες ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρώπινης περιπέτειας, σὲ περιόδους, ἰδίως, ὅπου θρησκευτικοὶ ἢ πολιτικοὶ δογματισμοὶ ἀπαγόρευαν ἢ παρεμπόδιζαν, ἄλλοτε με βάνουσους καὶ ἄλλοτε με πιδὸ πλάγιους τρόπους, τὴν ἐκδήλωση τῶν ἑτεροτήτων καὶ τὴ διαφορετικὴ προσέγγιση τῶν πραγμάτων. «Δὲν τὸ λέγω ἐγώ. Τὸ εἶπε κάποιος ἄλλος, τὸν ὁποῖο ἐσὺ τιμᾶς καὶ σέβεσαι».

Ὁ τρόπος αὐτὸς εἶχε, τὸ γνωρίζουμε, τὴν ἀποτελεσματικότητά του. Καὶ ὁδήγησε σὲ μερικὲς ἀπὸ τίς σημαντικότερες ἀνατροπὲς πού ἔχει γνωρίσει ἡ πνευματικὴ ἱστορία τοῦ κόσμου — καὶ ὅχι μόνον αὐτὴ. Ἡ Ἁγία Γραφή σὲ ἐποχὲς θρησκευτικοῦ μονοῖδεασμοῦ οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ ἐκάστοτε κλασικοὶ σὲ ὕλες τίς ἐποχὲς· ὁ Μάρξ καὶ ὁ Λένιν σὲ ἐποχὲς κομμουνιστικῆς μονολιθικότητας,

ἀποτέλεσαν, κατὰ πάγιο τρόπο, τὰ χρυσωρυχεῖα ἀπὸ τὰ ὅποια, οἱ ἄνθρωποι ποὺ θέλησαν ν' ἀλλάξουν τὸν κόσμον καὶ νὰ ἀμφισβητήσουν τὰ δόγματα, ἀντλήσαν καλὰ, χρήσιμα καὶ ἀποτελεσματικὰ ἐπιχειρήματα, γιὰ νὰ ὑπονομεύσουν τὴν τυραννικὴ παντοδυναμία καὶ τοὺς δογματισμοὺς τῶν ἀντιπάλων τους.

Ἄν τὸ καλοσκεφτοῦμε, ἔχουμε νὰ κάνουμε, σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, μὲ κοινωνίες ἀνελεύθερες καὶ φοβισμένες, μὲ κοινωνίες, δηλαδή, ποὺ μέσα ἀπὸ τὶς πολύπλοκες διαδικασίες τῶν ἀναπαραγομένων κατασταλτικῶν μηχανισμῶν, παρεμπόδιζαν τὴν ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ἰδεῶν καὶ καθιστοῦσαν ἐπικίνδυνη τὴ διατύπωση ἑνὸς διαφορετικοῦ λόγου. Οἱ συγγραφικὲς τεχνικὲς τῆς ἀπόκρυψης, τοῦ ἐρητισμοῦ καὶ τῆς φαινομενικῆς πολυσημίας τῶν σημασινομένων, χρησιμοποιήθηκαν, συχνά, καὶ περισσότερο, ἴσως, ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἔπρεπε, ὡς ἀντίδοτο γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν καταστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους.

Αὐτὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε κατὰ νοῦ καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὅταν ἐπαναλάμβανε πὼς «ὁ λόγος ἐδόθηκε στὸν ἄνθρωπο γιὰ νὰ κρύβει τὴ σκέψη του».

Βέβαια, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ δρόμος πρὸς τὶς παρανοήσεις, ἀλλὰ καὶ ὁ δρόμος πρὸς τὶς ἐμπρόθετες παραποιήσεις, γίνεται εὐκολότερος. Καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, μὲ τὴν ἐπιδέξια τεχνουργημένη, στὴν φαινομενικὴ ἀπλότητά της, ἐρητικὴ γραφή, τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ κάθε φορὰ ποὺ θεωρεῖ ὅτι πρέπει νὰ προφυλαχτεῖ, ἢ νὰ μπερδέψει, ὑπῆρξε ἓνας δεξιότηχης τοῦ εἶδους καὶ ἓνα θῦμα του. Θῦμα του, στὸ μέτρο ποῦ, ὅπως εὐκόλα μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ, οἱ ἀναγνώσεις τοῦ ἔργου του καὶ τῶν ἐργασιῶν του, ἔγιναν μὲ τρόπους ποὺ ὀδήγησαν, κατὰ καιροὺς, καὶ ὄχι κατ' ἐξαίρεση, σὲ συμπεράσματα καὶ κατευθύνσεις τελείως ἀντίθετες, ἢ, πάντως, οὐσιωδῶς διαφορῆς, ἀπὸ ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες κατέτεινε ἡ πρόθεση τοῦ δημιουργοῦ τους. Τὸ μέσο κοινὸ, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται, δυστυχῶς, καὶ κατὰ κανόνα, καὶ τὸ μέσο κοινὸ τῶν εἰδικῶν, ἰδίως ὅταν οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ συνδυάζουν τὴν μετριότητα μὲ τὸν φθόνον καὶ τὴν κακοπιστία, δὲν εἶταν προετοιμασμένο γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκρυπτογραφεῖ κείμενα ποὺ μιλοῦσαν μὲ πλάγιους τρόπους. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐκλαίτευση, ἡ «ὕψηλὴ ἐκλαίτευση», ἔχει καὶ αὐτὴ τοὺς ὅρους της. Χρειαζέται ἓνα κοινὸ προετοιμασμένο: «l'incohérence d'un discours dépend de celui qui l'écoute», ἔγραφε ὁ Paul Valéry, καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἔχει χρησιμοποιήσει τὴ σκέψη αὐτὴ γιὰ νὰ τιτλοφορήσει ἓνα ἀπὸ τὰ νεανικά του δημοσιεύματα.

Ἄν, λοιπόν, πρῶτον χρῆσος τῆς ἱστορίας, δηλαδή τῆς ἱστοριογραφίας καὶ τῶν ἱστορικῶν, εἶναι νὰ ἀποβάλλει τὸν σεβασμὸ, παρακολουθώντας τὴν πνευματικὴ του διαδρομὴ καὶ μελετώντας τὸ ἔργο του, μπορούμε ἕνεκα νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἐτήρησε τὸν κανόνα.

Δὲν ἀναφέρομαι, ἐδῶ, στὸν σεβασμὸ πρὸς τὰ θεῖα, παρότι ἡ θρησκευτικὴ

κρίση που τον συγκλόνησε, λίγο πριν από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, και τον οδήγησε στον όρθολογισμό και την άπιστία, αντιπροσωπεύει, στην πνευματική διαδρομή του Κ. Θ. Δημαρά, μια επιστημολογική τομή μεγάλης εμβέλειας. Δεν αναφέρομαι στα θέματα αυτά, παρότι η τροπή προς τον όρθολογισμό και η σταδιακή, αλλά όριστική, εγκατάλειψη των μορφών τῆς θρησκευτικότητας που τον κατακλύζουν και κυριαρχούν στο προγενέστερο έργο του, φαίνεται ότι στάθηκε η αναγκαία προϋπόθεση για τὰ ὅσα ἔμελλε νὰ ἀκολουθήσουν.

Ὁ ἄνθρωπος που ζητοῦσε, τὸ 1933, νὰ ἀποστρέψουμε τὰ μάτια μας καὶ τὴ σκέψη μας ἀπὸ τὸν Βολταῖρο καὶ ἀπὸ τὸν Κοραῆ, γιὰ νὰ στραφοῦμε πρὸς τὶς χριστιανικὲς πηγὲς καὶ ἀξίες, δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος που μᾶς ἔδωσε, στὴ συνέχεια, τὶς μεγάλες συνθέσεις γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ καὶ τὴ διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς ιδεολογίας, ἐὰν προηγουμένως δὲν εἶχε ἀποτοξινωθεῖ ἀπὸ τὶς προγενέστερες πνευματικὲς του ἑξεις. Ὁ ἴδιος ἔχει μιλήσει, στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, γιὰ τὸν καιρὸ καὶ τὴν προσπάθεια που χρειάστηκαν προκειμένου νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς ἐπιρροὲς που εἶχαν συντελέσει νὰ διαμορφωθοῦν οἱ πρῶτοι ιδεολογικοὶ προσανατολισμοὶ του.

Ἀναφέρομαι, κυρίως, στὶς ιστοριογραφικὲς ἐπεξεργασίες καὶ στὶς νέες προσεγγίσεις, οἱ ὁποῖες οδήγησαν σὲ μιὰ νέα σύνθεση, που χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ ἄλλα πολλά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἀμφισβήτηση καὶ τὴ μεθοδικὴ ἀνατροπὴ καίριων ἀξιῶν που συγκροτοῦσαν, καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ ἐξακολουθοῦν νὰ συγκροτοῦν, τὰ κυρίαρχα καὶ συντεταγμένα ρεύματα τῆς νεοελληνικῆς ιδεολογίας καὶ τῆς νεοελληνικῆς ἐθιμοφροσύνης. Σὲ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, ἀνάλογα καὶ ἀντίστοιχα θὰ μπορούσαμε νὰ διαπιστώσουμε γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς μεθόδους, τὶς μεθοδεύσεις καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἔρευνας, τὰ «καλὰ ἐργαλεῖα».

Ἡ ἔλλειψη σεβασμοῦ που ζητοῦσε ὁ Michelet ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ ἔχει τηρηθεῖ. Καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἀπορρέουν οἱ πολλαπλὲς «ἀσέβειες» τοῦ ἱστοριογράφου ἀπέναντι στὴν παραδομένη ἱστορία καὶ ἀπέναντι στὴ συλλογικὴ προτίμηση καὶ ἔφεση πρὸς ἀλλοιωμένες μορφὲς τῆς ἱστορικῆς γνώσης καὶ τῆς ἱστορικῆς συνείδησης.

Χρειάζεται, ἴσως, ἐδῶ, νὰ διευκρινιστεῖ, ἀγκαλιὰ καὶ τὸ γνωρίζουμε ὅλοι. Στὴν περίπτωση τοῦ Δημαρά δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἔργα πολεμικῆς, που ἐπιδιώκουν νὰ ἀνατρέψουν ἰσχυρισμοὺς ἢ ἀξίες κάποιου ὑπαρκτοῦ ἢ ἰδεατοῦ ἀντιπάλου. Ἐχουμε, ἀντίθετα, θετικὰ πορίσματα, αὐστηρῶν ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν ζητήσεων, ὅπου ὁ ἱστοριογράφος, ἐνπροκειμένῳ ὁ Κ. Θ. Δημαράς, ἱστοριοποιώντας τὴ γνώση καὶ τὸν χρόνον, τεχνολογώντας τὰ καθέκαστα καὶ τοὺς μηχανισμούς, χρονολογώντας αὐστηρὰ καὶ μὲ φινέτσα (*dater finement* δὲν εἶταν τὸ αἶτημα τοῦ Lucien Febvre, που ἀντλοῦσε, καὶ ἐκεῖνος, ἀπὸ τὸν Michelet, μέσα ἀπὸ μιὰ παρανάγνωση τὴν ὁποία ὁ Δημαράς εἶχε σχολιάσει;), ἀποκαθιστοῦσε, στὶς πραγματικὲς τους διαστάσεις, τὰ ἱστορικὰ δρώμενα καὶ ὁδηγοῦσε πρὸς συμπεράσματα τὰ ὁποῖα, ἐκ τῶν πραγμάτων, ἀναιροῦσαν ἐδραι-

ωμένες και πολύχρηστες αντιλήψεις, και, με τον τρόπο αυτόν, υπονόμειαν τις κατεστημένες ιδέες και τὰ συμπαραμορτοῦντα ιδεολογήματα.

Δὲν ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἐπιζητοῦσε νὰ εἶναι ἀνατρεπτικός. Θὰ ἔλεγα, μετριοπαθέστερα, πὼς τὸ γεγονός ὅτι ἔκανε εὐσυνείδητα τὴ δουλειά του τὸν ὀδηγοῦσε σὲ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα εἶχαν, ἀπὸ τὴ φύση τους, καὶ ἐξ ἀντικειμένου, ἀνατρεπτικά. Στὸν κόσμον ποῦ ζοῦμε καὶ στὶς κοινωνίες ποῦ μᾶς ἀνάθρεψαν, φαίνεται πὼς ἡ ἀπροκατάλυπτη ἔρευνα τοῦ μελετητῆ καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων, ἀντιπροσωπεύουν, ἀπὸ μόνες τους, αὐτὴ τὴν ἔλλειψη σεβασμοῦ ποῦ ζητοῦσε ὁ Michelet ἀπὸ τὴν ἱστορία, δηλαδή ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς. (Ἀντικειμενικὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων: γνωρίζω πὼς ἡ ἔννοια τῆς ἀντικειμενικότητας, στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες καὶ, ἰδιαίτερα, στὸ πεδίο τῆς ἱστοριογραφίας, ἔχει ξαναρχίσει νὰ ἀμφισβητεῖται καὶ, ἐνίοτε, νὰ ἐνοχλεῖ. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦ τὸν ἔρο, μὲ μεγαλύτερη, ἴσως, ἔμφαση, ἀπ' ὅτι κανονικὰ θὰ ἐπιθυμοῦσα, παρότι γνωρίζω καὶ τὰ ἀδιέξοδα στὰ ὁποῖα ἔχουν ὀδηγήσει οἱ κακὲς χρήσεις καὶ ἡ σχετικὴ ἀλλοτριωτικὴ μυθοποίηση, καθὼς καὶ τὰ ἔροια τῶν ἐκάστοτε δυνατοτήτων. Ἄλλωστε, γιὰ διαδοχικὲς προσεγγίσεις μιλοῦμε πάντα, ποῦ προσδιορίζονται, καὶ αὐτές, ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ χρόνο, τὸν χρόνο τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἱστορικών. Ἄλλὰ καθὼς δὲν μοῦ ἄρσαν ποτὲ οἱ αὐτοενοουχισμοὶ τῆς σκέψης καὶ τῆς ἱστοριογραφίας ποῦ ὑποδηλώνουν οἱ ἐξαγγελίες γιὰ τὸ «τέλος τῆς ἱστορίας» καὶ οἱ ἐπαγγελίες τοῦ νέου ἀνορθολογισμοῦ, προτιμῶ νὰ ἐπιμένω στὴν ἀπλὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ ὀντολογικὴ ὑπόσταση τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν ἐπιτρέπει, καὶ ἐπιβάλλει, τὴ δικυρόφωση νοητικῶν ἐργαλείων ποῦ θὰ καθιστοῦν δυνατὴ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν μηχανισμῶν ποῦ διέπουν τὴ λειτουργία τους, δηλαδή τὴν διαρκῶς ἀνανεούμενη προσέγγιση τῆς ἀντικειμενικῆς τους διάστασης, μέσα ἀπὸ μιὰ γνώση ποῦ θὰ ἐπιχειρεῖ διαρκῶς νὰ διευρύνει τὴν ἀντικειμενικότητά της. Κλείνει ἡ παρένθεση).

Ἄς ξαναγυρίσουμε στὶς ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ. Καὶ ἐδῶ χρειάζεται νὰ χρονολογήσουμε καὶ νὰ χρονολογοῦμε: πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποῦ συγκρότησαν τὴ νεωτερικὴ-ἀνατρεπτικὴ συμβολὴ τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὴ διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς νεοελληνικῆς αὐτογνωσίας, ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἀποτελοῦν κοινούς τόπους τῆς ἐνήμερης ἐπιστήμης τῶν νεοελληνικῶν πραγμάτων. Βέβαια, ὡς ἓνα, μόνον, βαθμὸ, καθὼς οἱ παραδοσιακὲς μορφὲς τῆς ἱστορικῆς πρακτικῆς μοιάζει ἀκόμη νὰ ἐπικρατοῦν, ἀκόμη καὶ ὅταν ἐμφανίζονται μὲ τὰ στολίδια τῆς μετανεωτερικότητας. Καί, πάντως, εὐκόλα μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ, πὼς οἱ προωθήσεις τῆς ἐκσυγχρονημένης ἱστοριογραφίας μας δὲν ἔχουν, ἀκόμη, μεγάλο κοινωνικὸ ἀντίκρουσμα, στὸ μέτρο, ἰδίως, ποῦ δὲν ἔχουν κατορθώσει νὰ ἀλλοιώσουν τὴν ὑψὴ τῶν ἀντιθετικῶν στερεοτύπων ποῦ προσ-

διορίζουν και διαμορφώνουν τις συλλογικές αντιλήψεις για την ελληνική ιστορία. Και τις αντίστοιχες συμπεριφορές.

Ἄλλά, ὁπωσδήποτε, ἔστω και στὸ πλαίσιο διευρυνόμενων ομάδων εἰδικῶν και ἐνήμερου κοινοῦ, κάποιες ἀντιλήψεις, ριζοσπαστικές και πρωτοποριακές τῆ στιγμῆ πού ἐμφανίστηκαν, ἀποτελοῦν, τώρα πιά, ιδέες περίπου αὐτονόητες, ἔτσι ὥστε δὲν εἶναι πάντα εὐκόλο νὰ ἐννοηθεῖ ἡ ἀνατρεπτικότητα πού περιέκλειαν στὴν ἀφετηρία τους.

Ἄπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ θὰ εἶταν καλὸ νὰ ἀναχθοῦμε στὶς πραγματικότητες πού, χωρὶς νὰ εἶναι οἱ μοναδικές, κυριαρχοῦσαν, πάντως, στὸν ἐλληνικὸ κόσμο και στοὺς χώρους τῶν νεοελληνικῶν ιδεολογιῶν, στὰ χρόνια πού μᾶς ἐνδιαφέρουν. Καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιβιώνουν ὡς τὶς ἡμέρες μας. Ἡ εἰκόνα μπορεῖ νὰ δείχνει κάπως σχηματικῆ· δὲν ἀπομακρύνεται, πάντως, πολὺ, ἀπὸ τὶς καταστάσεις πού θέλει νὰ ἀποδόσει:

— μιὰ κοινωνία πού ἀπέφυγε τὴν αὐτογνωσία, ὅπως ὁ διάβολος τὸ λιβάνι·

— ἕνας κόσμος πού τρεφόταν μὲ μύθους, και ὅπου ὁ «στόμφορ και ἡ ρητορεία» ὑποκαθιστοῦσαν τὰ ἐπιχειρήματα και τὴ συγκροτημένη προσέγγιση τῶν προβλημάτων·

— ἕνας ἐλληνοκεντρισμὸς πού προσφερόταν (και γινόταν ἀποδεκτὸς) ὡς ιδεολογικὴ πανάκεια και ὡς κατευναστικὸ ἄλλοθι γιὰ τὶς μιζέριες τοῦ τύπου·

— μιὰ ιστοριογραφία πού πρόσφερε, πρόθυμα, τὶς ὑπηρεσίες της γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση «σκοπῶν ἄλλοτρίων», ἀλλὰ σπανίως ἐκτελοῦσε μὲ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία τὸ ἔργο της·

— καταταπισεικοί, ἐξουσιαστικοί, ιδεολογικοὶ μηχανισμοὶ πού ἀπέτρεπαν και παρεμπόδιζαν τὴν ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ιδεῶν και περιθωριοποιοῦσαν τὸν κριτικὸ λόγο,

ὅλα αὐτὰ μαζί, στὴν ἐσωτερικὴ τους συνοχὴ και στὴν ὑπερβολὴ τους, συνθέτουν τὴν εἰκόνα μιᾶς χώρας και μιᾶς κοινωνίας πού δὲν εἶχαν ἀνάγκη εὔτε ἀπὸ τὴν ἱστορία, οὔτε, πολὺ περισσότερο, ἀπὸ τὶς ἀσέβειές της.

Τοὺς ἀρκοῦσε ἡ «ἀναπαράγωγή τῆς ἀμνησίας» και ὁ «φανατισμὸς τῆς ἀμνησίας» — οἱ ἐκφράσεις εἶναι ἀπὸ κείμενα τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ.

Ἄν σὲ αὐτὰ προσθέσουμε και τὴ διαπίστωση του ὅτι «σὲ τοῦτον τὸν τόπο δὲν ἔχουμε πολὺ τὴν συνήθεια νὰ σκεπτόμαστε», ἡ εἰκόνα γίνεται ἐναργέστερη.

«Σὲ τοῦτο τὸν τόπο δὲν ἔχουμε πολὺ τὴν συνήθεια νὰ σκεπτόμαστε· αὐτὴ ἡ ἐκφραση τὴν ὁποία μεταχειριζόμαστε σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, “θέλει σκέψιν”, πολλὰ δηλώνει. Δηλώνει, ιδίως, ὅτι εἴμαστε νευρικοί, ὅτι ὑπακούουμε ἄμεσα στὶς ἀντιδράσεις μας, και ὅτι, ἐφεδρικά, ὅταν μᾶς παρουσιάζεται κάτι σπουδαῖο, ἀποφασίζουμε νὰ σκεφθοῦμε. Ἐνῶ θὰ εἶταν καλύτερα νὰ πιστεύουμε ὅτι ὅλες μας οἱ ἐνέργειες και ὅλες μας οἱ ἀποφάσεις ἀπαιτοῦν σκέψη· θὰ εἶταν και πολὺ πιὸ σκόπιμο, ἀκόμη και προκειμένου γιὰ τὶς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις: γιὰτὶ κινδυνεύουμε νὰ βρεθοῦμε τότε κρατώντας στὸ χέρι μας ἕνα ἔργα-

λεῖο σκουριασμένο, τοῦ ὁποῖου ἔχουμε ξεχάσει τὴν ὀρθὴ χρῆση. Ἔτσι μπόρεσαν πάντα νὰ πιάσουν τόσο εὐκόλα ἐδῶ ὅλα τὰ συνθήματα ὅσα τείνουν νὰ ἐλαττώσουν τὴν προσφορά τοῦ στοχασμοῦ στὰ πράγματα τῶν γραμμάτων καὶ τῆς τέχνης: ὅλα ἐκεῖνα τὰ κηρύγματα γιὰ τὴν πηγαία δημιουργία, γιὰ τὸν αὐθρημητισμό, γιὰ τοὺς λεγόμενους "ἀσπούδαχτους καλλιτέχνες", γιὰ τοὺς κινδύνους ποὺ προβάλλουν ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἔργου, ὅλα ἐξυπηρετοῦν τὴν πνευματικὴ μας τεμπελιά καὶ εἶναι καλοδεχούμενα. Σὲ ἄλλους τόπους, στοὺς τόπους ὅπου βγαίνουν αὐτὰ τὰ συνθήματα, ὑπάρχει μακρὰ πλεόν ἀπασχόληση μὲ τὰ πράγματα τοῦ νοῦ, μιὰ τάση γιὰ ἀνατροπὴ τῆς ἀναγκαίας ἰσορροπίας ἀνάμεσα στὴν προσφορά τῆς ψυχῆς καὶ στὴν προσφορά τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καὶ συνεπῶς εἶναι δικαιολογημένα, ἀποτελοῦν φραγμὸ ἐναντίον τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἐμεῖς ἂν ἀφήναμε νὰ ἐπικρατήσουν τέτοιες ἰδέες, θὰ κατανοῦσαμε νὰ περάσουμε ἀπὸ τὸν αὐτοσχεδιασμό τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στὶς αὐθαιρεσίες τῆς ἀσπούδαχτης δημιουργίας χωρὶς νὰ διδαχθοῦμε ποτὲ τὴν ὑπάτη ἀρχή, ὅτι τὸ πνευματικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ ἔργο προβαίνουν μέσα ἀπὸ μιὰν ἀδιάκοπη αὐτοπειθαρχία». Τὸ κείμενο εἶναι τοῦ 1952.

Δὲν θὰ ἐπιχειρήσω νὰ καταγράψω, ἐδῶ, τὶς μεγάλες ἀνατροπές στὶς γνώσεις καὶ στοὺς τρόπους προσέγγισης τῆς νεοελληνικῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὶς μεθοδικές ἐρευνες καὶ τὶς νέες συνθέσεις ποὺ πρότεινε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς. Ἄρκεϊ νὰ θυμηθοῦμε κάποια μεγάλα κεφάλαια: νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, Φαναριῶτες, ἑλληνοχριστιανισμός, διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης καὶ τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας, συγκριτισμός, τελεσφόροι συγκεκριασμοί, πολιτισμικὲς διασταυρώσεις, ἰδεολογικὸ περιεχόμενο τῶν γλωσσικῶν ἀναμετρήσεων, λαϊκὴ κουλτούρα καὶ λόγιες ἐπιδόσεις στὴ διαπλοκὴ τους, καὶ τὰ λοιπά. Σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τομεῖς, καὶ σὲ ἄλλους ποὺ παραλείπω νὰ ἀναφέρω, οἱ προσεγγίσεις του, καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν προσεγγίσεών του, ὑπῆρξαν, νομίζω, καταλυτικές: ἀνατρέποντας καλὰ ἐδραιωμένες βεβαιότητες, ὀδηγοῦσαν πρὸς νέες κατευθύνσεις, ποὺ ἀνανέωναν τὶς νεοελληνικὲς σπουδές καὶ τὴν ἐπιστήμη τῶν νεοελληνικῶν πραγμάτων.

Στὴν ἀφετηρία ὅλων αὐτῶν θὰ μποροῦσε νὰ διακρίνει, κανεὶς, ἓναν νηφάλιο καὶ ἐνημερωμένο συγκριτισμό, ὁ ὁποῖος, πλαισιωμένος ἀπὸ μιὰ εὐρύτατη ἐποπτεία τῆς δυτικότερης παιδείας, ὀδηγοῦσε, τὸν Κωνσταντῖνο Δημαρᾶ, στὴν ἐνστικτώδη, ἀλλὰ καὶ πόσο τεκμηριωμένη, ἀπόρριψη κεντρικῶν ἰδεολογημάτων τοῦ νεοελληνικοῦ κόσμου: ἑλληνοκεντρισμός, ἑλληνικὸ θαῦμα, ἑλληνικὴ μοναδικότητα καὶ ὅλα ὅσα, στὴν ἴδια συνάφεια, ὀδηγοῦσαν πρὸς τὴν ἐδραίωση ἀσθενειῶν ποὺ ὁ ἴδιος ἀποκαλοῦσε «ἐθνικὲς ἀσθένειες»: τὴ ρητορεία, τὸν στόμφο καὶ τὴν ἐθνικ(ιστικ)ὴ ὑπεροψία.

Ἡ σύγκριση, στηριγμένη στὴν ἐπαρκὴ γνώση, ὡδηγοῦσε πρὸς συμπεράσματα τελείως διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα εἶχαν συνηθίσει οἱ νεοέλληνες:

«Δουλεύουμε σὰν νὰ εἴμασταν μόνοι στὸν κόσμον, σὰν νὰ εἶταν οἱ δικές μας ἐμπειρίες οἱ μόνες διαθέσιμες στὸν ἄνθρωπον, σὰν νὰ μὴν διαθέταμε ἄλλα μέσα γιὰ νὰ πληροφορηθοῦμε, παρὰ ἐκεῖνα τὰ ὀλίγα ὅσα μᾶς παρέχονται στὴν στενὴ γωνίτσα τῆς γῆς ὅπου μᾶς ἔσπειρε ὁ Θεός. Ἡ κάθε μέρα μᾶς βρίσκει κατὰπληκτους ἐμπρὸς σὲ φαινόμενα ποὺ μᾶς φαίνονται μοναδικὰ ἐπειδὴ δὲν γνωρίζουμε ἄλλα· ἀναλίσκουμε κόπους καὶ χρόνο καὶ ἱκανότητες γιὰ νὰ ἐξιχνιάσουμε πράγματα ποὺ θὰ μᾶς εἶταν εὐκόλο νὰ τὰ πληροφορηθοῦμε ἀνοίγοντας ἓνα ξένο ἐγχειρίδιον. Χασομέρι ἐπιζήμιον, σὲ ἕναν τόπον ποὺ φτωχεύει, ὅπως ὁ δικός μας, σὲ μέσα καὶ σὲ ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ βλαβερό, γιὰτὶ δημιουργεῖ ὀλότελα σφαλερῆς προοπτικῆς καὶ ὡδηγεῖ σὲ ἄτοπα συμπεράσματα» (1962).

Καί, σὲ ἄλλο κείμενον, τοῦ ἴδιου χρόνου, στὶς ἐβδομαδιαῖες ἐπιφυλλίδες του, πάντα:

«Γνωρίζουμε ἀνεκτὰ τοὺς ἀρχαίους, τῶν ὁποίων ἡ ἱστορία, ὅσο κι ἂν παρουσιάζει στενοὺς δεσμοὺς μὲ ποικίλους ἄλλους πολιτισμοὺς, ἔχει καὶ κάποιες πλευρῆς σημαντικῆς αὐθυπαρξίας· γνωρίζουμε πολὺ χειρότερα τὸ Βυζάντιον, ὅπου ὁ συντελεστὴς τοῦ ξένου στοιχείου παρουσιάζεται πολὺ μεγαλύτερος· καὶ δὲν γνωρίζουμε καθόλου τὸν νεότερον ἑλληνισμό, ποὺ εἶναι ἀκατανόητος χωρὶς κανονικὴ συσχέτιση μὲ τὰ ξένα, ἀνατολικά, βόρεια, δυτικὰ φαινόμενα».

Τώρα πιά, χάρη καὶ στὶς δικές του λεπτομερειακῆς διερευνήσεις καί, κυρίως, χάρη στοὺς δρόμους ποὺ ἀνοίξε, μπορούμε νὰ θεωροῦμε ὅτι τὸν νεότερον ἑλληνισμό τὸν γνωρίζουμε κάπως καλύτερα, δηλαδή: πολὺ ἀκριβέστερα. Ὅσοι, βέβαια, τὸ ἐπιθυμοῦν.

Ὁ συγκριτισμὸς ὑπῆρξε ἡ μὴ ἀπὸ τίς προϋποθέσεις ποὺ κατέστησαν δυνατὴ τὴ νέα σύνθεση ποὺ πρότεινε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς. Σὲ ὀργανικὴ συνάφεια μαζί του, καὶ ὡς ἀναγκαῖον, σχεδόν, ἐπακόλουθον, ἔρχεται ἡ προβληματικὴ, καὶ οἱ προβληματισμοὶ του, γιὰ τὸν χρόνο· ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου, ἢ, ἀκριβέστερα, ἡ ἱστοριοποίηση τοῦ χρόνου: καὶ τοῦ χρόνου τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ χρόνου τῶν ἱστορικῶν.

Καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἀπορρέει νέα σειρά «ἀσεβειῶν». Στὸ μέτρο ποὺ ἡ αὐστηρὰ ἱστοριογραφικὴ προσέγγιση, ἢ ὁποῖα ὡδηγεῖ στὴν χρονολογημένη ἱστορία τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν συλλογικῶν συνειδήσεων, ποὺ πρώτιστα τὸν ἐνδιέφεραν, μπορεῖ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ χρονολογήσει, μὲ τὴν ἐπιθυμητὴ ἀκρίβεια, φαινόμενα ποὺ εἶχαν θεωρηθεῖ ἄξιες διαιώνιες καὶ πάγια στοιχεῖα τοῦ περιβόητου «τρισεπίαιτον βίον» —καὶ νὰ τὰ τοποθετήσῃ, μάλιστα, σὲ σχετικὰ πρόσφατες ἐποχὰς— ἰδεολογικὰ μορφώματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν τὴν ὀργανικὴν πλασιώση τῆς ἐπίσης, καὶ κυρίαρχης, νεοελληνικῆς ἰδεολογίας, ἔπαιαν πιά νὰ ἔχουν τὴν συ-

νεκτική αξία τους και τη χρησιμοθηρική, έθνική τους έμβέλεια. 'Από τὸ ἐγχεύρημα αὐτὸ ἡ νεοελληνική αὐτογνωσία ἐβγαίνει ὠφελιμένη, ἔστω κι ἂν αὐτὸ γινόταν σὲ βάρος ἐθνικῶν μύθων ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἐνίσχυαν τὴν ἐσωτερική συνοχή τοῦ συλλογικοῦ ἐθνικοῦ σώματος.

Παραθέτω, καὶ πάλι, ἐπιλέγοντας, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀνάμεσα σὲ μεγάλη σειρὰ σχετικῶν κειμένων τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ:

«Ἡ γνώση στὴν ἱστορική ἐπιστήμη εἶναι πρῶτιστα τοποθέτηση τοῦ ἀντικειμένου μέσα στὸν χρόνο· ἐμεῖς, ἡ ἀκριβέστερα, ὅσοι ἀπὸ ἐμᾶς δὲν ἔχουμε ἐπάγγελμα τὴν ἱστορία, ἐπιμένουμε νὰ καλλιεργοῦμε τὴν ἐθνική μνήμη ἔξω ἀπὸ τὰ χρονικά πλαίσια, μὲ τρόπο τέτοιο ὥστε νὰ σμίγουν τελικὰ μέσα στὴν ἱστορική μας συνείδηση ἡ περικεφαλαία τοῦ Περικλῆ μὲ τὴν περικεφαλαία τοῦ Κολοκοτρώνη, νὰ μὴν μποροῦμε μὲ ἀκρίβεια νὰ ξεχωρίσουμε τοὺς Πέρσες ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Καλλιεργοῦμε μὲ ἡδονὴ τὴν ἱστορική ἀνακρίβεια, στὴν ὁποία ἔχουμε ἀπονεύσει τὸν εὐφημισμὸ τοῦ “μύθου”, ἔτσι ποὺ νὰ μὴν μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε ἀπλούστατα φαινόμενα, καθὼς εἶναι οἱ ἀντιδράσεις τῶν γειτονικῶν μας λαῶν στὶς ἐνέργειές μας, ἢ οἱ ἐντυπώσεις τῶν περιηγητῶν ἀπὸ ἐπισκέψεις τους στὴν Ἑλλάδα σὲ παλαιότερα χρόνια» (1962).

Ὡς τρίτο στοιχεῖο, στὴν ἴδια κατεύθυνση, καὶ μὲ ἴση, ἴσως, ἐμβέλεια, θὰ ἔβλεπα τὴν εἰσαγωγή, στὸ πεδίο τῆς ἐθνικῆς χαρακτηρολογίας καί, γενικότερα, στοὺς χώρους τῆς πνευματικῆς ἱστορίας, ποσοστικῶν μεθόδων καὶ τῆς «αἰσθητῆς στατιστικῆς». Ἀπὸ ἐκεῖ ἀπορρέουν καὶ οἱ μόνιμες ἀναγωγές στοὺς μέσους ὅρους, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελοῦν τὸ ἐπιθυμητὸ ζητούμενο τοῦ ἱστορικοῦ, καὶ στὶς κανονικότητες, ὅχι τὶς ἐξαιρέσεις, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελοῦν τὸ μέτρο τῆς κατανόησης τῆς ἱστορίας:

«Ἡ ἄποψη τῆς στατιστικῆς θὰ εἶταν ἡ μόνη στὴν ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ ἀποβλέπει ὁ ἱστορικός: ἡ ἐπανάληψη τῶν φαινομένων, δηλαδή ὅχι τὰ μοναδικά, τὰ ἀνεπανάληπτα· ὅχι τὰ θαύματα. Ἐκτὸς ἂν θέλουμε νὰ καταβιβιάσουμε τὴν ἱστορία στὸ ἐπίπεδο τοῦ παραμυθιοῦ καὶ νὰ κρατήσουμε τὸν ἱστορικό γιὰ νὰ διασκεδάξει τὴν ἀνία μας μὲ τὰ κλέα τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν θεῶν. Ἐξᾴλλου, τὸ στατιστικὸ ἔχει καὶ τὴν ἀρετὴ νὰ μᾶς φέρνει ὅχι πιά πρὸς τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον ἄνθρωπο, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τὴν καθαρὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως, πιο στενά, μᾶς φέρνει σὲ μικρότερες ὀντότητες, οἱ ὁποῖες μᾶς ἐνδιαφέρουν ἀμεσότερα: στὴν περίπτωσή μας πρὸς τὸν μέσο “Ἕλληνα.” Ἴσως, ἀκριβῶς, ἕνα ἀπὸ τὰ λάθη μας, τὰ ὀφειλόμενα στὴν ἡρωολατρικὴ ἀντίληψή μας τῆς ἱστορίας, νὰ εἶναι καὶ τοῦτο: ὅτι ὅταν μιλοῦμε γιὰ τὸν “Ἕλληνα δὲν ἔχουμε στὸν νοῦ μας, ὅπως θὰ ἔπρεπε, τὸν μέσο “Ἕλληνα, τὸν στατιστικὸ “Ἕλληνα, ἀλλὰ τὸν ἐξαιρετικό. Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς μποροῦμε, βέβαια, νὰ λέμε ὅτι ἡ ἱστορία δὲν ἐπαναλαμβάνεται, καὶ νὰ τὴν κάνουμε παραμῦθι, δηλαδή νὰ τὴν ἀχρηστεύουμε, ἢ μᾶλλον, νὰ πῶ καλύτερα, νὰ τὴν κατασταίνομε βλαβερή, ὅπως εἶναι πάντοτε

ό μύθος, ό όποιος μύθος. Μόνη ή αλήθεια μάς σώζει· καιρός νά τό καταλάβουμε» (άπό έπιφυλλίδα τοῦ 1963).

Άπό τέτοιους δρόμους, και με τέτοιες μεθοδεύσεις, πολλαπλασιάζοντας τις άσέβειες τοῦ ιστορικοῦ, πορεύτηκε ό Κ. Θ. Δημαρᾶς, στην προσπάθειά του νά έννοήσει τις πραγματικότητες που συγκροτοῦν τήν νεοελληνική ιστορία και τήν ιστορία τῶν νεοελληνικῶν συλλογικῶν συνειδήσεων. Ἡ απόρριψη τῶν μύθων και τῶν πλαστῶν παραδόσεων που διαμορφώθηκαν, μέσα από ἀλλεπάλληλους και χρονολογίσιμους συγκερασμούς, για νά αποτελέσουν τόν κορμό τῆς έπίσημης έλληνικής ιδεολογίας, εἶταν και αποτέλεσμα τῆς συστηματικῆς ἀναζήτησης τῶν τρόπων με τούς όποιους οι μύθοι αὐτοί γεννήθηκαν και εδραιώθηκαν.

Άπό τις ἀναζητήσεις αὐτές ή ιστοριογραφία μας βγήκε ἀνανεωμένη και ή γνώση τῆς ιστορίας μας έγινε πολὺ πιό στέρεη. Ἡ βχθμιαία μεταλλαγή τοῦ ιστοριογραφικοῦ τοπίου, στά θέματα που τόν ἀπασχόλησαν, και που εἶναι θέματα κείρια για τήν ιστορία μας και τόν πολιτισμό μας, εἶναι, κατά κύριο λόγο, καρπός τῆς δικῆς του, μοναχικῆς, παρέμβασης· που, ὅπως ὅλοι γνωρίζουμε, ή θά έπρεπε νά γνωρίζουμε, προκάλεσε στους καιρούς του, και εξακολουθεῖ νά προκαλεῖ, ἀμήχανες ή βίαιες ἀντιδράσεις.

Χωρίς νά κηρύξει καμιά επανάσταση, χωρίς νά συγγράψει μανιφέστα, ἀθόρυβα και, θά τολμοῦσα νά πῶ, με ἀρχοντιά και διακριτικότητα, (χρησιμοποιώντας τά μέσα τῆς έπιστήμης του, και μόνον αὐτά), ό Κ. Θ. Δημαρᾶς διαμόρφωσε, για τήν ιδεολογική διαδρομή τοῦ νέου έλληνισμοῦ, ένα νέο σχῆμα που έχει ὅλα τά χαρακτηριστικά μιᾶς πολυσήμαντης ρῆξης.

Γνώριζε τόν κόσμο που εἶχε νά ἀντιμετωπίσει, ὅπως γνώριζε και τις πραγματικότητες που θά έπιθυμοῦσε νά εἶχαν ἀλλάξει — και δέν ἀλλάζαν. Με τόν ήρεμο τρόπο του συμβούλευε: «πρέπει νά φυλαγόμεστε πάντοτε από τήν ἀμάθεια, τήν ήλιθιότητα και τήν κακοπιστία κι από τήν σύνθεσή τους, τόν φανατισμό, που δέν εἶναι σέ θέση νά διακρίνουν τήν έπιστήμη από τήν πολιτική και τήν αλήθεια από τή σκοπιμότητα. Κι ό μόνος τρόπος νά νικήσουμε και αὐτούς τούς ἀντιπάλους, εἶναι νά ζαναλέμε τακτικά τις βασικές αλήθειες τῆς ιστορίας μας». Κείμενο τοῦ 1952, πάντα επίκαιρο.